

Datum: 2 mei 2023

Volnummer: 2023/13

Commissie Welzijn, Volksgezondheid, Gezin en Armoedebestrijding

Meer gewicht aan kinderrechten in hoogconflictueuze scheidingen

Op 15 november 2022 werd een conceptnota voor nieuwe regelgeving ingediend in de Commissie Welzijn, Volksgezondheid, Gezin en Armoedebestrijding van het Vlaams Parlement, over de bescherming van kinderen die betrokken zijn in een hoogconflictueuze scheiding van hun ouders.

Het Kinderrechtencommissariaat is gelukkig met die conceptnota. Bij onze klachtenlijn zien we hoe in hoogconflictueuze scheidingen heel wat rechten van kinderen en jongeren onder druk staan, zoals hun recht op een goede ontwikkeling, op contact met beide ouders en op bescherming van hun psychische en fysieke integriteit. Op basis van de klachten van kinderen, jongeren, ouders en hulpverleners stellen we vast dat de huidige regelgeving en de huidige praktijken die rechten van kinderen in een scheiding te weinig beschermen.

Dit advies spitst zich toe op kinderen en jongeren in hoogconflictueuze scheidingen. We verwijzen in dit advies uitdrukkelijk naar het nog niet vrijgegeven beleidsadvies over contactbreuken tussen ouders en kinderen na beëindigde partnerrelaties, opgemaakt door de dienst voor het strafrechtelijk beleid in opdracht van het Platform Kindermishandeling. Het Kinderrechtencommissariaat werkte daaraan mee en onderschrijft de meeste conclusies en aanbevelingen in dat beleidsadvies.

Artikel 3 van het Kinderrechtenverdrag is duidelijk. Het belang van het kind moet vooropstaan bij alle maatregelen die kinderen aangaan. Scheidingssituaties hebben een grote impact op kinderen. Toch stellen we vast dat het belang van het kind vaak ondergesneeuwd raakt als ouders verwickeld zijn in een conflict.

Hoe kunnen we er als samenleving voor zorgen dat ouders en de omgeving nog veel meer aandacht hebben voor het belang van de kinderen bij een scheiding?

Hoe kunnen we zorgen dat beide ouders nog altijd een plaats krijgen in het leven van de kinderen, ongeacht de procedure of het proces, en ongeacht de verblijfsregeling?

Hoe kunnen we zorgen dat ouders en de omgeving inzicht krijgen in welk effect hun gedrag heeft op de kinderen, in relatie tot de andere ouder? Want dat is wat het Kinderrechtencommissariaat impliciet en expliciet hoort van kinderen en jongeren in scheidingssituaties: zij willen de toelating van de ene ouder om ook de andere ouder graag te mogen zien, los van het partnerconflict dat soms in alle hevigheid woedt.

Preventie is cruciaal. Focussen op hoe mensen uit elkaar kunnen gaan zonder dat kinderen daaronder lijden, zonder dat het hun integriteit aantast. De overheid moet scholen, hulpverleners en vrijetijdsorganisaties actief sensibiliseren over scheiding en het belang van het kind in een scheiding. Daarnaast moeten CLB's en zorg- en welzijnsorganisaties ondersteund en versterkt worden om alert te zijn voor kinderen en jongeren in hoogconflicteuze scheidingen en moeten ze tools krijgen om met ouders te praten en ze bewust te maken van het probleem.

Zowel curatief handelen als een preventiebeleid kan bij hoogconflicteuze scheidingen bijdragen aan een mentaliteitsverandering in de ruimere samenleving over hoe we kijken naar scheidingsituaties. Nog te veel leeft het idee dat een scheiding per definitie via de rechtbank moet gaan. Dat een scheiding niet kan zonder strijd. Preventief handelen kan de focus verleggen naar het belang van de kinderen. Ondersteunen, begeleiden en zoeken naar consensusgerichte oplossingen zouden de eerste stappen moeten zijn die ouders in overweging nemen.

Het Kinderrechtencommissariaat vraagt concreet:

- Informeer, hoor, betrek en help kinderen in scheidingsituaties.
- Voer verplichte trajectbegeleiding in voor ouders, zodat ze bewust en geïnformeerd kiezen wat voor hen het meest geschikte oplossingstraject is.
- Stimuleer de opmaak van een ouderschapsplan maar leg het niet op.
- Herdenk de dwangmaatregelen die de familierechter kan uitspreken want vaak gaan ze voorbij aan de bescherming en het belang van kinderen en jongeren.
- Onderzoek de systemische oorzaken van contactbreuken tussen ouders en kinderen en bied snel oplossingen want tijd is de grote vijand van contactherstel.
- Versterk de neutrale bezoekeruimtes van de CAW's en hou toezicht op andere plaatsen voor contactherstel.
 - Creëer een wettelijk kader voor verslaggeving tussen de familierechtbank en de neutrale bezoekeruimte.
 - Zorg voor kwaliteitsbewaking en erkenning van andere initiatieven voor contactherstel.
 - Leg een databank aan voor hulpverlening waarvan de effectiviteit bewezen is.
- Geef de justitieassistent een sterker mandaat.
- Geef de jeugdrechter middelen en hulpverleningstools om in te grijpen bij hoogconflicteuze scheidingen.
- Veranker de positie van het kind in de pilootprojecten, waaronder het consensusmodel.

1. Kinderen informeren, horen, betrekken en helpen

Artikel 12 van het Kinderrechtenverdrag garandeert dat elk kind dat in staat is zijn of haar mening te vormen het recht heeft die mening vrijelijk te uiten in alle aangelegenheden die het kind aangaan, en dat aan de mening van het kind passend belang gehecht wordt in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en maturiteit.

1.1. Kinderen informeren

Precieze cijfers zijn er niet, maar we kunnen ervan uitgaan dat minstens één op de drie kinderen niet opgroeit in zijn kerngezin. Kinderen van gescheiden ouders zijn dus zeker geen uitzondering: ze zijn met heel veel. Daarom is het zo belangrijk dat hun belangen vooropstaan als hun ouders scheiden.

Als ouders uit elkaar gaan, heeft dat een erg grote impact op het leven van kinderen. Kinderen hebben vaak heel wat vragen over hoe hun leven er dan zal uitzien. Met die vragen kunnen ze niet altijd bij hun ouders terecht. Veel ouders zijn zelf benomen door sterke emoties (verdriet, woede, schaamte, schuldgevoelens) en door de praktische organisatie van het leven na hun scheiding.

Het Kinderrechtencommissariaat is er dan ook van overtuigd dat goede informatie op maat van kinderen en jongeren echt het verschil kan maken. We kunnen het belang van websites zoals awel.be, watwat.be, tweehuizen.be, de scheidingskoffer.be niet genoeg benadrukken. De toegang tot die informatie moet nog beter en breder kunnen, bijvoorbeeld door systematisch informatie op maat te verspreiden in scholen, via jeugd(welzijns)werk en via de buddywerking van KANS!.

Daarnaast is ook specifieke informatie nodig voor kinderen van wie de ouders een procedure hebben lopen voor de familierechtbank. Naar aanleiding van de publicatie in 2022 van het dossier van het Kinderrechtencommissariaat ‘Het kind weegt te licht: spreekrecht van kinderen en jongeren en de familierechtbank’¹ startte er een werkgroep in de schoot van het College van Rechtbanken en Hoven van Beroep. Er is het voornemen om een informatiefilmpje te maken op maat van kinderen en jongeren over hoe hun spreekrecht bij de familierechtbank eruitziet.

Ondertussen zijn er ook verschillende lokale initiatieven van familierechtbanken om kinderen en jongeren te informeren in begrijpelijke taal. We stellen vast dat er heel wat beweegt.

1.2. Kinderen horen

Het Gerechtelijk Wetboek geeft elke minderjarige het recht om gehoord te worden door een rechter over de uitoefening van het ouderlijk gezag, de verblijfsregeling en het recht op persoonlijk contact. Als jongeren ouder zijn dan 12 jaar, moet de familierechter ze inlichten over hun recht om gehoord te worden. Daarvoor stuurt hij een informatieformulier naar de jongere. De minderjarige heeft ook het recht om dat te weigeren.

Als kinderen nog geen 12 jaar zijn, licht de rechter ze niet in over het hoorrecht. Het kind kan via een zelfgeschreven brief wel zelf aan de rechter vragen om gehoord te worden. Ook het Openbaar Ministerie kan dat vragen. In die twee gevallen is de rechter volgens de wet verplicht het kind te horen, maar uit meldingen bij onze klachtenlijn blijkt dat kinderen jonger dan 12 jaar toch vaak niet gehoord worden, zelfs niet als ze het uitdrukkelijk vragen.

Het Kinderrechtencommissariaat vindt dat elk kind de kans moet krijgen om met de familierechter te spreken. De leeftijdsvereiste van 12 jaar moet afgeschaft worden, gelet op artikel 12 van het Kinderrechtenverdrag én artikel 22bis van de Grondwet.

Dat vinden we ook terug in de Verordening Brussel IIbis,² ingevoerd door de Raad van Europa om kinderen beter te beschermen in grensoverschrijdende geschillen over ouderlijke verantwoordelijkheid. In die verordening staat geen leeftijdsvereiste voor kinderen om ‘gehoord’ te worden.

¹ <https://kinderrechten.be/project/dossier-spreekrecht-het-kind-weegt-te-licht>

² EU-Verordening 2019/1111 van de Raad van 25 juni 2019 betreffende de bevoegdheid, de erkenning en tenuitvoerlegging van beslissingen in huwelijkszaken en inzake de ouderlijke verantwoordelijkheid, en betreffende internationale kinderontvoering – herschikking (Verordening Brussel IIter)

Het Kinderrechtencommissariaat is er zich van bewust dat familierechters kampen met een erg hoge werkdruk, die een sta-in-de-weg is om alle kinderen uit te nodigen. We pleiten dan ook voor meer investering in de familierechtbank en een goede opleiding voor familierechters, zodat ze toegerust zijn om een kwaliteitsgesprek te voeren op maat van kinderen en jongeren.

Over het spreekrecht van kinderen in de familierechtbank formuleren we deze aanbevelingen:

- Als ouders gaan scheiden, moeten alle kinderen en jongeren de kans krijgen om te spreken met de familierechter, ongeacht of ze jonger of ouder zijn dan 12 jaar en ongeacht de procedure. Praat mét in plaats van óver de kinderen. Het gaat over beslissingen die vaak een zware impact hebben op hun leven.
- Als ouders een overeenkomst maken over de verblijfsregeling van de kinderen, moeten ze beslissingen motiveren en duidelijk maken waarom die in het belang van hun kind zijn. We vragen de wetgever om daarvoor concrete criteria uit te tekenen die de familierechter kan toetsen.
- Voer het gesprek op maat van kinderen en jongeren.
 - Laat ze meebeslissen over het tijdstip van dat gesprek en trek er genoeg tijd voor uit.
 - Kies een kindvriendelijke plaats. Een zittingszaal is dat niet.
 - Denk na over het format van het gesprek – de kennismaking, vraag en antwoord, of bijvoorbeeld eerst een tekening – en stem dat af op maat van het kind.
 - Organiseer extra multidisciplinaire opleiding voor familierechters.
 - Geef kinderen en jongeren altijd de mogelijkheid om een vertrouwenspersoon mee te brengen. Aan de wetgever vragen we om daarvoor criteria uit te werken.
 - Verspreid toegankelijke informatie voor kinderen en jongeren. Informeer over het spreekrecht en wat ervan te verwachten. Installeer ook een aanspreekpunt met e-mailadres waar minderjarigen zelf, zonder tussenkomst van ouders, kunnen vragen om de familierechter te spreken.
- Informeer kinderen en jongeren voor, tijdens en na de zitting. Kinderen en jongeren horen na het gesprek met de rechter vaak niets meer. Daardoor ontstaat de indruk dat alles boven hun hoofd beslist wordt. Communiceer over de genomen beslissingen.

1.3. Kinderen betrekken bij de beslissingen

Het Kinderrechtencommissariaat vindt het nodig kinderen altijd te betrekken bij beslissingen die een impact hebben op hun leven.

Vandaag heeft het kind geen stem als de ouders een akkoord bereiken bij een echtscheiding met onderlinge toestemming, voor de familierechtbank of de kamer voor minnelijke schikking. Of als ouders kiezen voor (buiten)gerechtelijke bemiddeling of collaboratieve onderhandelingen. Als een akkoord ter homologatie aan de rechtbank aangeboden wordt, bestaat er momenteel geen mogelijkheid om af te toetsen in welke mate dat akkoord rekening hield met de stem van het kind.

Het Kinderrechtencommissariaat pleit ervoor om wetenschappelijk onderbouwde tools te ontwikkelen voor iedereen die werkt met gezinnen in een scheidingscontext, onder wie bemiddelaars en gespecialiseerde advocaten in familierecht. Het doel van de tool moet tweeledig zijn. Enerzijds kinderen en jongeren informeren over hun rechten bij een scheiding en helpen om na te denken over hun wensen en behoeftes. Het helpt ze daarna om hun wensen uit te spreken aan hun ouders en hun omgeving. Anderzijds kan het voor ouders een leidraad zijn om stil te staan bij de wensen en noden van hun kinderen en daar expliciet rekening mee te houden.

Een voorbeeld is het in Nederland ontwikkelde KIES Kindplan: <https://kiesvoorhetkind.nl/kies-kindplan-rechten-kind-bij-scheiding>

Als ouders tot een akkoord komen over het verblijf van hun kinderen, vinden we het nodig dat ze op basis van wettelijke concrete criteria:

- motiveren waarom ze bepaalde beslissingen namen,
- toelichten hoe hun beslissingen en afspraken het belang van hun kind dienen,
- toelichten hoe het kind bij de beslissingen betrokken werd.

1.4. Kinderen helpen

Minderjarigen die geconfronteerd worden met de scheiding van hun ouders, kunnen hulp zoeken in hun informeel netwerk. Familie, vrienden, informele netwerkfiguren zijn belangrijke partners die kinderen en jongeren kunnen ondersteunen bij de gevoelens, vragen en onzekerheden die een scheiding van hun ouders oproept. Maar ook in contact komen met lotgenoten kan helend werken. Initiatieven zoals de buddywerking van KANS! (kinderen adviseren na scheiding) en Villa Pinedo (de buddywerking in Nederland) komen daaraan tegemoet. Het Kinderrechtencommissariaat onderschrijft het belang van dergelijke laagdrempelige initiatieven om kinderen informeel te ondersteunen en te versterken in een moeilijke fase in hun leven. Dat kadert voor ons in preventief hulpverlening. Het kan jongeren ook weerbaarder maken als ze merken dat hun ouders blijven strijden, terwijl ze zelf niet willen meestappen in dat conflict.

Scheidingssituaties kunnen helaas zo escaleren dat het welzijn en de ontwikkeling van kinderen en jongeren stagneert of in gevaar is. Meldingen bij de klachtenlijn maken duidelijk dat dat vaak geen zwart-witverhaal is. Hoogconflicteuze scheidingen gaan niet alleen over ouders die er niet langer in slagen om het belang van hun kinderen voorop te stellen en weigeren de strijd los te laten. Elke ouder is er zo van overtuigd dat hij of zij net handelt in het belang van het kind. Scheidingssituaties zijn vaak erg complex, de onderliggende dynamieken zijn niet altijd te doorgronden. Door te snel over te stappen naar het idee dat het 'gewoon om een vechtscheiding' gaat zoals het vaak genoemd wordt, dreigen we voorbij te gaan aan die complexiteit. We horen over ouder-kindrelaties die zo beschadigd zijn dat een rustig verloop van een verblijfs- en omgangsregeling onmogelijk werd. Oorzaken van die situaties zijn erg gelaagd. Analyse van de meldingen laten ons verschillende problemen zien in hoogconflicteuze scheidingen:

- Een ouder die de verblijfs- en omgangsregeling niet respecteert en volledige afwijzing van de andere ouder;
- Trauma's bij een kind dat getuige was of is van intrafamiliaal geweld vóór of tijdens de scheiding van de ouders;
- Fysieke of psychische mishandeling of verwaarlozing door een ouder vóór of tijdens de scheiding;
- Psychische of fysieke problemen van kinderen of jongeren door de stress en het conflict waar de scheiding mee gepaard gaat.

Vanuit het recht op hulp, ondersteuning en bescherming van kinderen en jongeren moet de hulpverlening en het hulpverleningsaanbod rekening houden met die gelaagdheid van problemen in gezinnen bij scheiding. Door een situatie te snel weg te zetten als een hoogconflicteuze scheiding en ze zo te behandelen, dreigen we hulpnoden van kinderen en jongeren te weinig te definiëren en te remediëren.

Ook rechtbanken moeten daarvoor alert blijven. Daarop zoomen we verder nog in als het over dwangmaatregelen gaat.

2. Verplichte trajectbegeleiding voor ouders

Het Kinderrechtencommissariaat pleit er al langer voor om bij een scheiding ouderschapsbemiddeling actief te promoten. In ons jaarverslag van 2020-2021 pleitten we voor een verplicht bemiddelingsgesprek over de omgangsregeling van de kinderen bij scheiding waarin ook kinderen inspraak krijgen.

Ondertussen zien we meer en meer alternatieve vormen van geschillenoplossing. Denk aan (gerechtelijke) bemiddeling, maar ook aan de kamers voor minnelijke schikking bij de familierechtbank, de collaboratieve onderhandelingen, de ouderschapsbegeleiding en de ouderschapstherapie. Al die vormen bestaan naast elkaar en hebben een eigen specificiteit.

Ook het beleidsadvies over contactbreuken tussen ouders en kinderen adviseert een verplichte trajectkeuze. Het Kinderrechtencommissariaat onderschrijft dat volmondig. Hoewel alternatieve geschillenoplossing de laatste jaren een wettelijke basis kreeg en meer aandacht krijgt om familiale conflicten op te lossen, blijft de grote doorbraak uit. Een belangrijke reden is het gebrek aan informatie. De precieze inhoud van alternatieve conflictoplossing is bij veel mensen onbekend. Duidelijke en volledige informatie laat ouders toe om bewust te kiezen voor het meest geschikte oplossingstraject.

We onderschrijven het idee dat het nodig is ouders verplicht te informeren en te adviseren over de mogelijke trajecten waarvoor ze kunnen kiezen. Een onafhankelijke en onpartijdige trajectkeuzebegeleider moet de verschillende opties op een rijtje zetten, met de voor- en nadelen van elk traject. De bemiddelaar moet ook verduidelijken wat de impact van een trajectkeuze kan zijn. Het is nodig dat de trajectbegeleider een erkend bemiddelaar is die een uniforme opleiding in trajectkeuzebegeleiding volgde. Bij het aanbod moeten alle trajectmogelijkheden gelijkwaardig aangeboden worden. De toegang tot de trajectbegeleider moet gegarandeerd laagdrempelig, gratis en snel zijn, en er moet ook plaats zijn voor ouderschaps counseling en conflictbeheersing.

Het Kinderrechtencommissariaat pleit er ook voor om een uitgebreid gratis systeem voor alternatieve geschillenoplossing uit te werken. De private markt is betalend, en voor heel wat mensen minder toegankelijk.

3. Stimuleer het ouderschapsplan, maar zonder verplichting

Het Kinderrechtencommissariaat is voorstander van een overeenkomst of plan waarin de beide ouders nadenken over de toekomst van hun kind en de belangrijke beslissingen die ze daarover samen nemen. Een overeenkomst waarover ook de kinderen op een gepaste manier kunnen meepraten. Via een ouderschapsbemiddeling of andere begeleiding kan dat verder vorm krijgen.

We zijn voorstander van maximaal streven naar de opmaak van een ouderschapsplan. Werken op maat is nodig. Net zoals elk kind anders is, is ook elke scheidingssituatie anders. Het plan moet vertrekken van de noden en behoeften van de kinderen. Voor sommige ouders kan een ouderschapsplan een houvast zijn en richting geven voor de toekomst. Maar evengoed kan het net een obstakel vormen om op een constructieve en toekomstgerichte manier als ouders met elkaar verder te gaan.

Zo kunnen sommige ouders een erg gedetailleerd ouderschapsplan gebruiken om de andere ouder in een wurggreep te houden met het oog op controle over de kinderen in de verblijfstijd van de andere ouder.

Om contactbreuken tussen ouders en kinderen te vermijden, kan het soms net nodig zijn om via de rechtbank te komen tot een eerste snelle beslissing over de (voorlopige) verblijfsregeling van de kinderen. Een verplicht ouderschapsplan mag de drempel tot de familierechtbank dan niet verhogen of vertragend werken.

We benadrukken dat er geen *'one size fits all'*-oplossing is voor ouders in een scheidingssituatie. Het idee dat ouders moeten blijven samenwerken, blijven communiceren en samen over alles beslissen, kan in hoogconflictueuze scheidingen contraproductief zijn. Dat leren we uit meldingen bij de klachtenlijn. Als samenwerken niet langer lukt, voelen ouders zich soms mislukt. Ze hebben bovendien niet altijd controle op hoe de andere ouder reageert op bepaalde zaken, wat ze moedeloos maakt als één ouder de strijd blijft aangaan. Het gevaar dreigt dat de conflicten blijven voortduren.

We stellen vast dat de methodiek van parallel solo-ouderschap bij hoogconflictueuze scheidingen minstens tijdelijk een betere oplossing kan zijn dan blijven kiezen voor gezamenlijk ouderschap.³ Ouders kunnen zo allebei naast elkaar ouder zijn van hun kind, ermee rekening houdend dat het kind ook een relatie heeft met de andere ouder. Door ouders duidelijk te maken dat ze ervoor mogen kiezen om te focussen op de relatie met hun kind eerder dan op de samenwerkingsrelatie met de andere ouder, zien ze in sommige situaties opnieuw licht aan het einde van de tunnel.

4. Als een contactbreuk dreigt

In sommige scheidingssituaties laaien de ouderlijke conflicten zo erg op dat het leidt tot een contactbreuk tussen het kind en een van de ouders. Natuurlijk heeft dat een grote impact op de emotionele en psychische ontwikkeling van kinderen en jongeren.

Op basis van artikel 9 van het Kinderrechtenverdrag⁴ hebben ouders en kinderen, als ze niet samenleven, in elk geval recht op regelmatig contact.

Het Kinderrechtencommissariaat is van oordeel dat de huidige instrumenten waarover de familierechter beschikt om een verblijfsregeling af te dwingen niet alleen te beperkt zijn, maar vaak ook contraproductief en traumatisch voor de kinderen die de uitvoering van de verblijfsregeling ondergaan.

We vragen dan ook verder rechtsvergelijkend onderzoek over hoe contactbreuken tussen ouders en kinderen voorkomen en hersteld kunnen worden.

³ Vanessa Maes, De helft van mij. Zelfzeker opvoeden na een conflictscheiding, Borgerhoff en Lamberigts, 342 p.

⁴ Artikel 9 – Scheiding van kind en recht op familieleven.

Lid 1 De Staten die partij zijn, waarborgen dat een kind niet wordt gescheiden van zijn of haar ouders tegen hun wil, tenzij de bevoegde autoriteiten, onder voorbehoud van de mogelijkheid van rechterlijke toetsing, in overeenstemming met het toepasselijke recht en de toepasselijke procedures, beslissen dat deze scheiding noodzakelijk is in het belang van het kind. Een dergelijke beslissing kan noodzakelijk zijn in een bepaald geval, zoals wanneer er sprake is van misbruik of verwaarlozing van het kind door de ouders, of wanneer de ouders gescheiden leven en er een beslissing moet worden genomen ten aanzien van de verblijfplaats van het kind.

Lid 2 In procedures ingevolge het eerste lid van dit artikel dienen alle betrokken partijen de gelegenheid te krijgen aan de procedures deel te nemen en hun standpunten naar voren te brengen.

Lid 3 De Staten die partij zijn, eerbiedigen het recht van het kind dat van een ouder of beide ouders is gescheiden, op regelmatige basis persoonlijke betrekkingen en rechtstreeks contact met beide ouders te onderhouden, tenzij dit in strijd is met het belang van het kind.

Daarnaast is er verder onderzoek nodig over welke systemen en organisatorische drempels in het huidige juridische en hulpverleningslandschap het risico van contractbreuk tussen ouders en kinderen versterken.

4.1. Herdenk de ‘dwangmaatregelen’ die de familierechter ter beschikking heeft

Als een van de ouders een vonnis over een verblijfsregeling niet uitvoert, kan de andere ouder de zaak opnieuw oproepen bij de rechtbank. De familierechter kan dan nieuwe beslissingen nemen over het ouderlijk gezag of over de huisvesting van het kind. Hij kan ook de ouder die de uitvoering van het vonnis vraagt toelaten een beroep te doen op dwangmaatregelen.

In sommige situaties kunnen dwangmaatregelen een stimulans zijn om ouders te verplichten een vonnis na te leven. Maar meldingen bij het Kinderrechtencommissariaat laten zien dat dat niet altijd zo is. Als de ouder-kindrelatie beschadigd is, gaan loutere dwangmaatregelen voorbij aan de bescherming en het belang van kinderen en jongeren.

Dwangmaatregelen zijn voor het Kinderrechtencommissariaat altijd de laatste oplossing. Onderzoeksmatregelen zoals een maatschappelijk of deskundigenonderzoek, verdienen eerst de voorkeur. Zo kan het belang van het kind ingevuld worden voordat het kind ‘subject’ wordt van de dwangmaatregel. We horen over kinderen die soms fysiek uitvallen, kampen met zelfdodingsgedachten of zich regressief gedragen door de spanningen die een verblijfs- en omgangsregeling met zich meebrengt of doordat de ouder-kindrelatie zo nefast is. Daar kunnen verschillende oorzaken voor zijn, die elkaar al dan niet onderling versterken. De familierechterbank neemt dat niet altijd ernstig genoeg of detecteert het zelfs niet. En als het wel erkend wordt, is de vraag welke tools de familierechter in handen heeft om de positie van het kind centraal te stellen en zijn integriteit te beschermen.

Op dit moment is er geen wettelijk kader om ouders verplicht te laten meewerken aan psycho-educatieve begeleiding om inzicht te krijgen in welk effect hun eigen handelen heeft op de relatie tussen de andere ouder en het kind. Toch kan dat in een vroeg stadium helpen om escalaties in ouder-kindrelaties te vermijden en de naleving van de verblijfsregeling te waarborgen.

En ook in een vergevorderd stadium waar verplichte ouderbegeleiding of een eigen psychologisch traject zinvol zouden zijn, ontbreekt het de familierechterbank aan opties. Op dit moment is de enige optie dat het openbaar ministerie vordert bij de jeugdrechter op basis van verontrusting.

Ouders hebben op dat moment weinig houvast in hoe ze kunnen omgaan met een contactregeling die erg moeilijk loopt, en waarvoor de enige optie de juridische weg lijkt te zijn.

Het Kinderrechtencommissariaat is ervan overtuigd dat dat anders moet. Het Nederlandse adviesrapport ‘expertteam ouderverstoting/complexere omgangsproblematiek’⁵ pleit er onder andere voor om de handhaving van de verblijfsregeling weg te halen bij de ouders zelf, en daarvoor een toezichthoudende en begeleidende voorziening te creëren. Dan verlaat je het strijdmodel. Ouders moeten ook terechtkunnen op één duidelijke plek, bij het ‘scheidingsadviesteam’ waar ze voorgelicht en ondersteund worden.

⁵ <https://www.huiselijkgeweld.nl/publicaties/rapporten/2021/02/04/adviesrapport-expertteam-ouderverstoting-complexe-omgangsproblematiek-januari-2021>

In de zoektocht naar andere en betere manieren om een verblijfsregelingsregeling 'gedwongen' uit te voeren, kunnen dat heel waardevolle pistes zijn.

4.1.1. De dwangsom

De rechter kan een ouder een dwangsom opleggen om te waarborgen dat het vonnis nageleefd wordt.

Als een ouder de verblijfsregeling niet naleeft, kan een dwangsom een hefboom zijn om het recht van het kind op contact met beide ouders te waarborgen. Bij de klachtenlijn merken we dat er verschillende oorzaken kunnen zijn waardoor de uitvoering van de verblijfsregeling vastloopt. Een dwangsom opleggen kan ook contraproductief zijn. Het kind is vaak op de hoogte van de opgelegde dwangsommen en we stellen vast dat dat het verzet tegen de andere ouder net versterkt. Dwangsommen nemen de voedingsbodem van het conflict niet weg. Ze kunnen een ouder-kindrelatie nog meer negatief beïnvloeden.

Een moeder van twee kinderen, 12 en 14 jaar, zegt dat de familierechter de omgangsregeling tussen vader en de kinderen tijdelijk opschortte. Ze moeten van de rechter eerst naar de bemiddeling. De kinderen willen niet meer naar vader na incidenten die zich bij hem voordeden. De kinderen zeggen dat vader wapens heeft, er lopen verschillende honden rond waarvoor de kinderen 's nachts moeten opstaan om ze buiten te laten. Vader liegt vaak tegen hen en kan onverwacht verbaal agressief uit de hoek komen. De kinderen voelen zich onveilig. De rechter sprak met de kinderen. Die vernamen dat als de bemiddeling niet lukt, er dwangsommen opgelegd worden per keer dat ze niet gaan. De jongens zijn razend op hun vader dat hij dat eist. Ze willen dat hun vader erkent wat ze ervaren en dingen verandert. De jongens willen niet dat hun moeder financieel in de problemen komt maar tegelijk willen ze niet langer dat onveiligheidsgevoel bij de vader ondergaan. Ze zitten helemaal geblokkeerd sinds die boodschap. Naast de beleving en ervaring van de jongens, vraagt de moeder zich ook af hoe zij als ouder twee jonge tieners kan dwingen om naar hun vader te gaan. Ze zegt dat het geen kleuters meer zijn die je oppakt en in de auto zet.

4.1.2. De dwanguitvoering

De familierechter kan ook een dwanguitvoering bevelen. De rechter moet dan een evenwichtsoefening maken tussen de reden van de weigering van contact, de naleving van het verblijfs- en omgangsrecht en het verbod van dwanguitvoering op een persoon. Als de rechter de dwangmaatregel uitspreekt, legt het vonnis vast hoe de gedwongen ophaling van het kind moet gebeuren. De rechter kan eventueel derden aanwijzen die gemachtigd zijn de gerechtsdeurwaarder te vergezellen zoals een psycholoog, een familielid of een maatschappelijk werker. Als het kind weigert mee te komen, zal de gerechtsdeurwaarder de beslissing niet manu militari uitvoeren, maar zich beperken tot het vaststellen van de overtreding.

Dat een deurwaarder bij elke niet-naleving van het vonnis aan de deur een vaststelling komt noteren, kan traumatiserend en intimiderend zijn voor een kind. Bovendien is ook die vorm van dwang weinig effectief.

Een maternale grootvader vertelt over zijn kleindochter Louise, bijna 16 jaar. Haar ouders zijn gescheiden toen ze 4 jaar was en er werd een week-weekregeling uitgesproken. Sinds Louise 9 jaar is, weigert ze nog naar haar papa te gaan. Louise werd opstandiger, huilde als ze van haar papa kwam. Stilaan vertelde Louise over haar papa en zijn nieuwe partner: Als ze bij papa toekwam, moest ze alle kleren van bij mama uitdoen. Papa en zijn vriendin wilden niets van mama in hun huis. Ze wilden ook niets van mama horen. Louise was bij hen en die week moest ze mama vergeten. Als ze verdrietig was omdat ze mama miste, werden ze boos. Ze vroegen haar ook verschillende keren wie ze het liefst zag, mama of papa? Louise kon dat niet aan en om zichzelf te beschermen, besliste ze papa en zijn vriendin buiten te sluiten. Er barstte een strijd los tussen de ouders. Vader stuurde een deurwaarder als Louise niet kwam. De deurwaarder sprak met Louise, en stelde vast dat de weerstand van het meisje te diep zat. Gelukkig halen deurwaarders kinderen niet meer uit het huis, zegt de grootvader. Een gerechtsdeskundige werd aangesteld die verklaarde dat Louise in die omstandigheden niet langer naar haar vader kon gaan. Maar de rechtbank deed niets met die informatie en oordeelde dat ouders recht hebben op contact met hun kind. Papa zei twee jaar geleden dat hij mama zou blijven pesten tot in het graf. Per bezoek dat niet doorging, kreeg de vader ook enorme dwangsommen toegezegd van de rechtbank. De rechter wilde niet wijken van zijn standpunt dat beide ouders evenveel rechten hebben. Ondertussen zit de moeder aan een bedrag van 28.000 euro aan dwangsommen en werd een zaak ingeleid bij de correctionele rechtbank om de moeder te veroordelen. Dat leidde niet tot herstel tussen Louise en haar vader. Integendeel, haar haat tegenover haar vader zit zo diep dat het nooit meer goed komt, zegt de grootvader.

4.1.3. De strafrechtelijke veroordeling

Ook strafrechtelijk kan niet-naleving van de verblijfsregeling bestraft worden. Ouders die stelselmatig rechterlijke beslissingen over het omgangsrecht van hun kinderen negeren, riskeren vervolging voor de correctionele rechtbank voor het niet meegeven van hun kind (art. 431 en 432 Sw). Dat kan niet alleen door vervolging door het openbaar ministerie, maar ook door rechtstreekse dagvaarding voor de correctionele rechtbank door de andere ouder.

Opnieuw focust die actie op het aanwijzen van een 'schuldige' ouder, terwijl het hele gezinssysteem meegenomen moet worden en er een analyse moet gebeuren waarom een verblijfsregeling niet nageleefd wordt. Ook die maatregel is dus geen constructieve oplossing om ouder-kindrelaties te versterken.

4.2. Contact herstellen

4.2.1. Tijd, de grote vijand van contactherstel

Als er een contactbreuk is tussen een ouder en een kind, is het in de meeste situaties belangrijk dat er snel contactherstel komt of dat onderzocht wordt wat er gaande is. Net daar merkt het Kinderrechtencommissariaat veel drempels. Er zijn wachtlijsten bij de verschillende gerechtelijke stappen.

Vaak moeten mensen lang wachten op een inleidingszitting, een heroproeping bij de familierechtbank of de inleiding bij het Hof van Beroep.

Als de rechtbank daarna beslist om een onderzoeksmaatregel te bevelen, bijvoorbeeld een burgerrechtelijke studie of een deskundigenonderzoek, is het vaak opnieuw wachten. Bij de klachtenlijn horen we van termijnen van drie tot vijf maanden voordat een onderzoek start.

Bezoekruimtes hebben de opdracht en expertise om het contactherstel tussen ouders en kinderen te begeleiden. Ouders kunnen daar vrijwillig terecht maar vaak gebeurt dat na doorverwijzing door de rechtbank. En ook daar botsen ouders op wachtlijsten. Precieze cijfers zijn er niet,⁶ en het verschilt ook van arrondissement tot arrondissement. Toch bereiken ons klachten van ouders die spreken over een wachttijd van zes maanden tot één jaar. In de tussentijd gebeurt er niets. Alleen maar wachten. En door het gebrek aan contact vergroot de afstand verder.

Door de verschillende wachttijden in het gerechtelijk systeem dreigen contactbreuken net bestendig en onherstelbaar te worden. Willen we actief contactbreuken tussen ouders en kinderen vermijden, dan moeten we ook naar die systemische oorzaken kijken en ze aanpakken.

4.2.2. Versterk de neutrale bezoekerimtes van de CAW's en hou toezicht op andere plaatsen voor contactherstel

Wettelijk kader voor gegevensuitwisseling nodig

Op dit moment is het voor het CAW, waarin de neutrale bezoekerimtes ingebed zijn, niet mogelijk om inhoudelijk verslag te doen aan de rechter na een gerechtelijke verwijzing. De CAW's beroepen zich op de geheimhoudingsplicht voor hulpverleners uit artikel 9 Decreet Algemeen Welzijnswerk en artikel 7 Decreet Integrale Jeugdhulp. Op de Interministeriële Conferentie Justitiehuisen werd afgesproken dat er alleen verslag uitgebracht mag worden over feitelijke gegevens van de hulpverlening waaronder de locatie en tijdstippen van de contacten, de aanwezigheidsquota van de betrokkenen, de opschorting of stopzetting van de begeleiding of ernstige risico's in de toepassing van artikel 458bis Sw.

We horen bij de klachtenlijn dat ouders maar ook jongeren zelf vaak niet tevreden zijn over de beperkte verslaggeving van de bezoekerimte. Ze hebben het gevoel dat als bezoeken niet goed lopen, de bezoekerimte niets inhoudelijk rapporteert terwijl het kind in de gesprekken met de begeleiding duidelijk maakt dat het zo niet verder kan. Ouders, kinderen en jongeren ervaren weinig inhoudelijke begeleiding en met signalen van een kind naar de bezoeker wordt te weinig gedaan.

Het Kinderrechtencommissariaat stelt een spanningsveld vast tussen de opdracht van de neutrale bezoekerimtes, de noden en verwachtingen van kinderen en jongeren bij contactbreuk tussen ouders én de nood aan informatie van de familierechtbank om na een traject bij de bezoekerimte een verblijfsregeling uit te tekenen. Familierechters willen net uitgebreide en relevante informatie krijgen, zodat ze zicht krijgen op de dynamiek en de mogelijke problematiek tussen ouders en kind. De neutrale bezoekerimte is maar één van de schakels in een traject. De neutrale bezoekerimte is bovendien altijd tijdelijk en gericht op duurzaam contactherstel. Om de juiste beslissing over een toekomstige verblijfs- en omgangsregeling te kunnen nemen waarin het belang van het kind de leidraad is, is objectieve informatie essentieel.

⁶ Integraal verslag Commissie Justitie 22 maart 2023

We vragen ons af of de huidige verslaggeving genoeg bijdraagt om de dynamiek van contactbreuk tussen ouders en kind duurzaam te herstellen als de bezoeker wegvalt. We pleiten voor een wettelijk kader zodat informatiedeling tussen de bezoeker en de rechtbank mogelijk is.

Kwaliteitsbewaking en erkenning van andere initiatieven voor contactherstel

Het Kinderrechtencommissariaat stelt vast dat familierechters vaak een beroep doen op niet-erkende organisaties en privé-initiatieven die een aanbod tot contactherstel ontwikkelden. Die organisaties rapporteren wel uitgebreid aan de familierechtbank omdat ze niet gebonden zijn door het beroepsgeheim. Er is vaak ook geen wachtlijst, waardoor het voor de familierechtbank een aantrekkelijk alternatief is voor de neutrale bezoeker. Maar er is geen juridisch kader waarin die initiatieven werken, en er is geen enkele kwaliteitscontrole. Sommige initiatieven werken uitsluitend met vrijwilligers. Naast de inhoudelijke verschillen met de bezoeker moeten ouders een kostenvergoeding betalen aan die organisaties.

Het Kinderrechtencommissariaat vraagt zich af of vanuit de zorg voor kwaliteitshulp en degelijke ondersteuning aan kinderen in delicate situaties zoals contactbreuk tussen ouders en kinderen, die trajecten opgenomen kunnen worden zonder enige vorm van kwaliteitsstandaard.

Als een familierechter verwijst naar een gerechtsdeskundige, zijn daar wel (zij het minimale) garanties aan verbonden. Initiatieven die zich profileren in deze delicate materie moeten onderhevig zijn aan een erkenningsprocedure met bijbehorende kwaliteitsstandaarden.

Databank aanleggen voor bewezen effectieve hulpverlening

De hulpverlening is al langer bezig met kinderen en jongeren die opgroeien in hoogconflictueuze scheidingen. Naast de gerechtelijke weg worden die gezinnen soms al dan niet vrijwillig ook aangemeld bij de hulpverlening. Werken met hoogconflictueuze scheidingssituaties is niet evident. Het zijn complexe en soms moeilijk te doorgronden dynamieken waarin alle ouders ervan overtuigd is dat ze handelen vanuit het belang en de bescherming van hun kind. Er werd een hulpaanbod ontwikkeld op basis van verschillende methodieken voor ouders, kinderen en jongeren. Voorbeelden zijn psycho-educatie, Kinderen uit de Knel, Eigen Kracht-Conferenties of ouderschapsreorganisatietafels (ORO-tafels).

Maar een toegankelijk en algemeen overzicht is er niet. Een databank met een overzicht van bewezen effectieve hulpverlening bij conflictueuze scheidingen en (dreigende) contactbreuken is een stap vooruit om het aanbod te ontsluiten. De familierechter, maar ook andere actoren zoals bemiddelaars kunnen dan aan de hand van die databank partijen doorverwijzen naar hulpverlening op maat. Om de databank gebruiksvriendelijk te maken, kan zelfs per gerechtelijk arrondissement een overzicht opgesteld worden van het hulpaanbod voor ondersteuning in het ouderschap na scheiding.

Het Kinderrechtencommissariaat pleit voor verdere evaluatie, effectmeting, kwaliteitscriteria en dus evidencebased aanpak voor deze en toekomstige hulpverleningsvormen.

4.3. Geef de justitieassistent een sterker mandaat

In het advies over het voorstel van decreet over de justitiehuisen en juridische eerstelijnsbijstand⁷ ging het Kinderrechtencommissariaat in op de inhoud van de sociale studies en de verslaggeving erover.

We deden dit voorstel voor de formulering van het doel van het maatschappelijk onderzoek:

‘De opdrachtgever informeren en adviseren over de belevings- en leefwereld van de kinderen in hun beide thuissituaties zodat hij in het kader van de omgangs- en verblijfsregeling een weloverwogen beslissing kan nemen op maat van de kinderen. Kinderen een stem geven, taal geven aan hun belevingswereld, hen de zekerheid geven dat er echt naar hen geluisterd zal worden, naar hun beleving, naar wat er leeft in hun hoofd en hart, en dat dit de basis zal zijn voor het uitwerken van een omgangs- en verblijfsregeling die zij aankunnen.’

Hoewel we vaststellen dat het kind in het maatschappelijk onderzoek ondertussen meer centraal staat – zo wordt meer aandacht besteed aan het aantal gesprekken met het kind én de inhoud ervan – toch zien we ook nog heel wat uitdagingen. Het blijft nog altijd wachten op een terugkoppeling van het advies van de justitieassistent naar het kind over de verblijfsregeling om daarna de feedback van het kind mee te nemen in het eindverslag.

We blijven vinden dat de justitieassistent een grotere rol kan opnemen in hoogconflictueuze scheidingen met een dreigende of bestaande contactbreuk tussen ouders en kinderen. Als er onderliggende familiale of andere problemen aan het licht komen in het maatschappelijk onderzoek, behoort de doorverwijzing naar gespecialiseerde diensten zeker tot de taak van de justitieassistent. In situaties waarin de rechtbank het advies voor doorverwijzing naar gespecialiseerde hulp volgt, opteren we voor een evaluatieopdracht van de rechtbank aan de justitieassistent. Dat kan de opvolging van de verdere hulpverlening verzekeren waardoor de zorg voor de kinderen en het effect van de hoogconflictueuze scheiding op de kinderen centraal blijft staan. De rechter kan dan kort op de bal spelen als een ouder zich onttrekt aan hulpverlening.

5. Jeugdrechter op tijd aan zet bij verontrusting

Mia neemt contact op met de klachtenlijn omdat ze een gesprek wil over haar thuissituatie en haar rechten. Ze zegt dat het al een tijdje moeilijk gaat met haar papa. De weekends dat ze naar hem gaat, is hij vaak niet thuis. Hij gaat op stap met zijn nieuwe vriendin. Mia verveelt zich en voelt zich door haar papa niet gezien en gehoord. Ook woont hij in een kleine studio waardoor ze al vaker getuige was van seksuele handelingen tussen haar papa en zijn vriendin. Over haar mama spreken ze voortdurend negatief. Mia kan dat niet langer aan, en vorig jaar besliste ze niet meer naar haar papa te gaan. Ze vindt dat erg want elke keer als ze niet gaat, moet mama dwangsommen betalen. Dat heeft ze nooit gewild. Mia sprak ook met een Vertrouwenscentrum Kindermishandeling (VK). Ze weet niet precies hoe ze daar terechtgekomen zijn. Wel werd haar gezegd dat haar verhalen beïnvloed zijn door mama en dat er een verblijfsregeling is die ze verplicht moet volgen. Het VK stuurde het dossier door naar de jeugdrechtbank omdat er geen samenwerking meer mogelijk was. Opnieuw moet Mia daar het hele verhaal vertellen, dat ze ook al aan de familierechter vertelde en aan het VK. Maar toen geloofde ook niemand haar. De jeugdrechter en de consulent spreken over de moeilijkheid om het gedrag van de ouders en de onderliggende

⁷ <https://kinderrechten.be/advies/voorstel-van-decreet-justitiehuisen-is-gemiste-kans-voor-minderjarigen>

relatie tussen papa en Mia te objectiveren omdat papa blijft wijzen naar mama als ‘de opstoker’ en omgekeerd. Ze zeggen dat de waarheid altijd ergens in het midden ligt. Mia vraagt zich af waarom ze haar verhaal en haar beleving eigenlijk nog vertelt aan mensen. Mia verneemt dat de jeugdrechtbank een plaatsing in een OOC overweegt om een neutraal beeld te krijgen. Zelf wil ze dat niet. Mia voelt zich gestraft omdat niemand haar beleving, haar gevoel en wat ze vertelt over wat ze meemaakt ernstig neemt. Alles wordt afgewenteld op ‘de vechtscheiding’ tussen haar ouders.

Het Kinderrechtencommissariaat stelt vast dat hoogconflictueuze scheidingsituaties vaker escaleren naar de jeugdrechtbank als ze de ontwikkeling van een kind bedreigen. Toch merken we evengoed dat een verontrustende situatie van een kind soms te lang niet gezien en afgedaan wordt als een ‘vechtscheiding’. Het is erg belangrijk situaties te herkennen waarin de integriteit van het kind in gevaar komt, en er iets aan te doen.

Een zinvolle tussenkomst van de jeugdrechter betekent dat er een toegankelijk, effectief en snel beschikbaar hulpverleningsaanbod moet bestaan om er iets aan te doen. En dat is er vandaag te vaak niet. We denken aan contextbegeleiding gespecialiseerd in hoogconflictueuze scheidingen opgelegd in de beide gezinnen. Dat aanbod is vandaag nog niet genoeg uitgewerkt. De intensieve contextbegeleidingsmodules zijn ontoereikend en de wachtlijsten zijn te lang. Ook een maatregel van plaatsing is om die reden vaak niet mogelijk, nog los van de vraag of het opportuun is. Het kind betaalt op die manier de rekening voor het conflict tussen de ouders.

Daarnaast stellen we vast dat de aanpak van hoogconflictueuze scheidingen door de jeugdrechtbank van arrondissement tot arrondissement verschilt. Soms is er ook een verschil in visie tussen de sociale dienst van de jeugdrechtbank en de jeugdrechter zelf over de vraag of de jeugdrechtbank genoeg antwoorden kan bieden op hoogconflictueuze scheidingen.

De bevoegdheid van de familierechtbank en die van de jeugdrechtbank, leidt soms tot een standstill. De familierechtbank gaat ervan uit dat de jeugdrechter met de situatie aan de slag gaat, terwijl de jeugdrechtbank vindt dat zij geen toezichthouders zijn op een burgerrechtelijk vonnis, en dat ze te weinig hulpverleningstools hebben om in te grijpen. De minderjarige wordt soms alleen maar ‘onder toezicht gesteld’ zonder dat er daadwerkelijk iets aan de situatie verandert. De vraag is of die standstill een minderjarige niet nog meer in een onduidelijke situatie duwt en zorgt voor nog meer stress en onzekerheid.

Het Kinderrechtencommissariaat is er voorstander van om de rechtstreekse doorverwijzing van de familierechter naar de jeugdrechter te onderzoeken. Voorwaarde is wel dat de jeugdrechter kan werken met wetenschappelijk gevalideerde hulpverleningstools, om kinderen in een hoogconflictueuze scheiding en hun context te ondersteunen. Daarvoor zijn bijkomende visieontwikkeling en investeringen nodig.

6. Veranker de positie van het kind in de pilootprojecten

Het Kinderrechtencommissariaat vindt het positief dat er initiatieven ontstaan om in de familierechtbank de transitie te maken van een strijdmodel naar een consensusmodel. De nadruk ligt op participatie, responsabilisering en alternatieve vormen van geschillenbeslechting.

In Vlaanderen – onder andere in Gent en in Antwerpen – vinden ze daarvoor inspiratie bij de methode van Cochem. Limburg en Leuven kiezen voor verplichte trajectbegeleiding vóór de opstart van de procedure bij de familierechtbank. Hoewel het Kinderrechtencommissariaat die initiatieven toejuicht, plaatsen we toch kanttekeningen.⁸

Er moet gewaakt worden over de positie van het kind en zijn stem in het debat. Een snelle ‘consensus-oplossing’ tussen de ouders mag er niet toe leiden dat het kind zelf geen stem meer heeft. Bovendien is het nodig het vooropgestelde model wetenschappelijk te valideren. In Nederland loopt een soortgelijk project ‘Scheiden zonder schade’ dat geëvalueerd wordt door onderzoekers van de Universiteit Utrecht en de Vrije Universiteit, die nametingen plannen tot drie jaar na de afsluiting van de pilot.⁹ De bedoeling moet zijn om dat model ook wettelijk te verankeren, zodat het in elk gerechtelijk arrondissement op dezelfde manier gerealiseerd kan worden.

⁸ Zie ook: Actuele ontwikkelingen in de familierechtbank, Experimenteren met het participatie- en consensusmodel, U. Cerulus en C. Declerck, T. FAM. 87-110

⁹ Mr. M.F.G.H. Beckers, Scheiden zonder schade: waar staan we nu?, FJR 2023/20, april 2023, 93-98